

Крижко Є.В.*

США ЯК ФАКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПАКИСТАНУ У 1990 - 2008 РР.

По закінченні «холодної війни» сталися кардинальні зміни структури міжнародних відносин та розстановки політичних сил в світі, що зробило вплив при формуванні відповідного новим реаліям зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки і спричинило за собою перебудову зовнішньополітичної концепції Пакистану в 1990 - 2008 рр.

Ключові слова: США, Пакистан, зовнішня політика, регіональна стратегія.

По окончании «холодной войны» произошли кардинальные изменения структуры международных отношений и расстановки политических сил в мире, что оказало влияние при формировании соответствующего новым реалиям внешнеполитического курса Соединенных Штатов Америки и повлекло за собой перестройку внешнеполитической концепции Пакистана в 1990 - 2008 гг.

Ключевые слова: США, Пакистан, внешняя политика, региональная стратегия.

With the end of the «cold war» made drastic changes in the structure of international relations and political alignment of forces in the world that has influenced the formation of the corresponding realities of the new foreign policy of the United States and led to a restructuring of foreign policy concept of Pakistan in 1990 - 2008 years.

Keywords: United States, Pakistan, foreign policy, regional strategy.

Кінець 80-х - початок 90-х років характеризувалися кардинальними змінами структури міжнародних відносин та розстановки політичних сил в світі, що безпосередньо вплинуло на формування нових реалій зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки і спричинило перебудову зовнішньополітичної концепції Пакистану.

Із закінченням «холодної війни» у США з'явилися нові можливості й одночасно дуже серйозні проблеми. З одного боку, припинення глобальної конфронтації означало зникнення реальної військової загрози Сполученим Штатам і перетворення їх в єдину наддержаву. США придбали набагато більшу свободу стратегічного маневру й отримали широкі можливості для співробітництва з державами, які входили раніше в соціалістичну співдружність, і новими державами на пострадянському просторі. З іншого боку, крах біполярного світопорядку обернувся посиленням дестабілізуючих тенденцій у світі, що виразилося в збільшенні чисельності етнорелігійних конфліктів, поширенні ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, зростанні міжнародного тероризму та злочинності.

* асистент кафедри нової і новітньої історії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

Виведення радянських військ з Афганістану привів до зміщення американських пріоритетів у відносинах з Пакистаном. Пакистан перестав розглядатися американцями як форпост протистояння «радянській загрози». Як наслідок, різко активізувалася критика зусиль Пакистану зі створення власної ядерної зброї. Невдоволення американської адміністрації викликали також бездіяльність пакистанської влади в питаннях боротьби з незаконним виробництвом та оборотом наркотиків і різке посилення ісламського чинника у зовнішній політиці Пакистану. В кінці 1990 р. конгрес США призупинив військово-економічну допомогу Пакистану, ввівши так звану «поправку Пресслера». Дана поправка, прийнята ще в 1985 р., вимагає, щоб президент США щорічно інформував конгрес про те, що Пакистан не має ядерної зброї, інакше останній позбавляється права на отримання допомоги. 1 жовтня 1990 р. Дж.Буш не виступив перед Конгресом з підтвердженням відсутності у Пакистану ядерної зброї. Це призвело до заморожування поставок до Пакистану озброєнь на загальну суму в 1,3 млрд. доларів [1] (включаючи літаки F-16, які Пакистан вже частково сплатив) і припинення економічної і військової допомоги на суму 564 млн. доларів [2], запланованої на 1991 р. Надання допомоги тривало тільки по лінії вже діючих програм. По суті це був перший (і вельми відчутний для Пакистану) збій в налагодженому механізмі військово-політичної взаємодії двох країн.

А завдання збереження «особливих відносин» з США було важливою метою пакистанської зовнішньої політики в 1990-1999 рр. Стикаючись з новою прагматичною політикою США в Південній Азії, пакистанська дипломатія, враховуючи наслідки введення «поправки Пресслера», як і раніше намагалася підтримувати максимально високий рівень відносин з США. «Союз» з заокеанської державою розглядається як свого роду страховка на випадок, якщо справа дійде до силового вирішення давньої суперечки з Індією. США у свою чергу дотримувалися стратегії нейтралітету в пакистано-індійських конфліктах. А враховуючи швидкі темпи економічного зростання Індії, американо-індійський альянс виглядав більш перспективним, ніж союз з Пакистаном [3].

Тому на початку 90-х рр. різко зросла увага США до Індії, і, відповідно, знизився інтерес до Пакистану. Це не тільки обмежило пакистанські можливості в наближенні до бажаної мети - паритету двох найбільших країн субконтиненту, а й, певною мірою, знизило ставки Пакистану і у відносинах з іншими країнами та регіонами: Близьким і Середнім Сходом, Китаєм і Японією, Європою і Південно-Східною Азією. Саме тому Пакистан продовжував домагатися хоча б видимості «особливих відносин» з США, прагнучи отримати завдяки цьому політико-пропагандистські переваги перед Індією.

Активізація американо-індійських зв'язків викликала помітне занепокоєння Ісламабаду. У розвитку діалогу між США та Індією принципове значення мало згоду американської адміністрації не пов'язувати розвиток двосторонніх відносин у торгово-економічній області із суперечливими проблемами, зокрема, з позицією Індії з ДНЯЗ і ДВЗЯВ. США були найбільшим торговим партнером Індії (16,7% індійського експорту припадає на Сполучені Штати) [4].

Індія в першу чергу була зацікавлена у нейтралізації старого альянсу США і Пакистану, зменшенні обсягів американської військової та економічної допомоги Ісламабаду. Для Сполучених Штатів Індія важлива як велика регіональна держава, яка прагне до лідерства в Південній Азії. За деякими оцінками, Індія вже через 10 років на основі своєї військової промисловості, закупівель сучасної зброї за кордоном та економічної потужності зможе блокувати в разі необхідності будь-які дії США в басейні Індійського океану [5].

Ситуацію ускладнювало те, що у вересні 1991 р. Сполучені Штати і Радянський Союз оголосили про рішення припинити надання військової допомоги противорічним угрупован-

ванням в Афганістані. Таким чином, Афганістан опинився на периферії зовнішньополітичних інтересів американської адміністрації, а Пакистан, позбавлений економічної і військової допомоги, зіткнувся з необхідністю самостійно вирішувати гострі внутрішні проблеми, які стали результатом його залученості в конфлікт в Афганістані. Пакистану як і раніше доводилося нести великі витрати з утримання афганських біженців, які не хотіли повертатися на обійняту громадянською військовою батьківщину, а також на підтримку різних афганських угруповань.

Пакистанські керівні кола досить ясно віддавали собі звіт в тому, що встановлення контролю Пакистану над афганською територією обіцяє йому величезні стратегічні переваги над Індією, а також доступ на місткі ринки Центральної Азії. Завдяки своєму географічному положенню Пакистан може повною мірою скористатися плодами торгового транзиту центральноазіатських республік, що не мають виходу до моря. Нормалізація обстановки в Афганістані дозволила б Пакистану створити мережу автомобільних та залізничних комунікацій з країнами центральноазіатського регіону, що знаходилася під його контролем.

Тому Пакистан прагнув продемонструвати свої можливості впливати на події в Афганістані. Так, в ході візиту в 1995 р. у Вашингтон глава пакистанського уряду Б.Бхутто заявила, що Пакистан «має можливості для впливу на події в регіоні і для контролю над ними». Виступ Пакистану на стороні талібів може розцінюватися як підтвердження обіцянки Б.Бхутто «знайти шлях для припинення обстановки хаосу в Афганістані» і зробити виконавцем цього завдання рух Талібан [6].

Взяття талібами стратегічно важливого міста Герат на заході країни практично збіглося з підписанням 3-мільярдного контракту зі спорудження газопроводу з Туркменістану до пакистанського узбережжя Індійського океану. Кошти на будівництво надавали Саудівська Аравія і американська компанія «Юнокал», яка і повинна була здійснювати будівництво. Керівництво компанії вітало успіхи талібів, назвавши їх рух позитивним фактором для регіону. Прокладка трубопроводу означала б для Пакистану відкриття стратегічного коридору в Центральну Азію.

Головним бар'єром на шляху реалізації стратегії пакистанського уряду з організації приходу талібів до влади в Афганістані стала рішуча протидія таким спробам з боку інших народностей цієї багатонаціональної країни. Як видається, без відновлення в тій чи іншій формі системи поділу влади між племенами і кланами міцний мир і сталий центральний уряд в Афганістані навряд чи можливі. Складається ситуація, коли жодна з угруповань не могла встановити свій повний контроль над всією територією Афганістану. У зв'язку з цим ставилася під питання реалізація стратегічних задумів Пакистану, як щодо Афганістану, так і регіону Центральної Азії. Спроби привести до влади пуштунів без врахування інтересів інших національностей країни була головною помилкою ісламабадського керівництва, що отримало репутацію сили, яка прагне до територіального розчленування Афганістану.

У липні 1993 р. в центрі уваги США виявилася співпраця Пакистану з Китаєм в ракетній сфері. Державний департамент, отримавши інформацію про продаж Китаєм Пакистану ракет середньої дальності (М-11) та пускових установок, попередив керівництво КНР про можливість введення санкцій проти країн - порушниць Режиму контролю над ракетними технологіями (РКРТ). Незважаючи на те, що китайська сторона відкинула звинувачення подібного роду, державний департамент США визнав за необхідне оголосити 25 серпня 1993 р. про введення санкцій проти Пакистану і КНР. Сполучені Штати ввели обмеження на експорт високотехнологічної продукції до Пакистану і заборону на експорт

товарів до Китаю протягом двох років [7]. По суті, даний інцидент більшою мірою позначився на китайсько-американських відносинах, ніж на відносинах між Пакистаном і США. Однак сам факт втручання у двосторонні пакистано-китайські відносини і спроба тиску на КНР з боку США були вкрай негативно сприйняті пакистанським керівництвом.

Незважаючи на відсутність прогресу в питанні пакистанської ядерної програми, що була ключовим пунктом в пакистано-американському порядку денному для державного департаменту, міністерство оборони США було зацікавлене в поліпшенні відносин з Пакистаном, розглядаючи його як потенційно значущого союзника і провідника американських інтересів в мусульманському світі. Тому в січні 1995 р. міністр оборони США Вільям Перрі здійснив візит до Ісламабаду. Він запропонував відновити роботу пакистано-американської консультативної групи, створеної в період афганської війни як механізм, в роботі якого брали участь представники військових відомств двох країн. У Перрі визнав обгрунтованими претензії Пакистану, що стосувалися літаків F-16 [7].

В 1996-1997 рр. простежувалося прагнення американців знизити витрати по утриманню Пакистану в орбіті свого впливу. Разом з тим у США виникла стурбованість щодо активізації Ірану в Афганістані. Під впливом нових обставин, зокрема положення в Афганістані, США намагається переглянути свою дипломатію в Південній Азії і навіть зменшити проіндійській крен у своїй політиці. У квітні 1996 р. було вирішено надати Пакистану затриману згідно «поправці Пресслера» військову техніку на загальну суму 368 000 000 доларів. При цьому в Пакистані досить ясно віддавали собі звіт в тому, що навіть при істотному поліпшенні відносин з США навряд чи вдасться їх вивести на рівень 1980-х років.

Необхідно відзначити, що Росія та Іран були стурбовані провідною роллю Пакистану в афганських справах. Іран не хотів бачити в новому афганському уряді войовничо налаштованих сунітів, а також посилення ролі США в регіоні. Росія побоювалася ще більшої нестабільності в «південному поясі» СНД. У керівників країн Центральної Азії, особливо Таджикистану та Узбекистану, політика Пакистану також викликала певні побоювання.

Після ядерних випробувань в Південній Азії в травні 1998 р. світове співтовариство виявилось налаштованим більш доброзичливо до Пакистану, оскільки дії Індії розглядалися як порушення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, а аналогічні дії Пакистану - як вимушена відповідь. Каргільський інцидент серйозно змінив ситуацію. Світове співтовариство одностайно засудило пакистанську акцію і підтримало дії Індії щодо її припинення. Знову посилювалися міжнародні санкції, накладені на ІРП. Військовий переворот в Пакистані в жовтні 1999 р. ще більше посилював ізоляцію країни в світовому співтоваристві [8, с. 48].

Події 11 вересня 2001 р. в США привели до кардинальної зміни умов реалізації зовнішньополітичного курсу Пакистану. Перед початком антитерористичної операції в Афганістані Пакистан опинився у вкрай складній ситуації. Фактично, генерал П.Мушарраф повинен був зробити історичний вибір, який в свою чергу визначив би геополітичну долю Пакистану на довгу перспективу. Рішення П.Мушаррафа виступити на боці антитерористичної коаліції і відмовитися від підтримки Талібану мало вирішальне значення, як для Афганістану, так і для самого Пакистану. На відміну від багатьох інших учасників цієї антитерористичної компанії, Пакистан поставив під удар внутрішньополітичну стабільність. Більше того, знову погіршилися його відносини з Індією, поставивши традиційних суперників на грань великомасштабного зіткнення. З цього часу внутрішня стабільність Пакистану і його зовнішня безпека знаходяться в прямій залежності від успіху американської політики глобальної боротьби проти міжнародного тероризму, а точ-

ніше, від розвитку подій в самому Афганістані, а також на Близькому Сході. Якщо США значно зміцнили своє геостратегічне положення в Центральній та Південній Азії, то Пакистан, навпаки, втратив практично всі свої переваги в двосторонніх пакистано-афганських зв'язках. Його місце зайняли Сполучені Штати, а він сам перетворився на простого провідника інтересів політики США в Південній Азії [9]. Однак цей курс був вигідний П.Мушаррафу, оскільки зміцнював його особисту владу за рахунок підтримки провідних країн світу, а також піднімав престиж Пакистану на міжнародній арені.

В результаті, країна опинилася на межі антиурядового соціального та етноконфесійного вибуху на базі ісламістських настроїв. Ця загроза зберігається і в даний час. Крім того, наявність ядерної зброї у Пакистані ставить його в становище постійного заручника цього фактора: у разі загострення внутрішньополітичної ситуації США можуть втрутитися, щоб взяти під контроль пакистанський ядерний арсенал. Таким чином, Пакистан підтвердив свою залежність від Сполучених Штатів і світових фінансових інститутів, а також заручника зовнішніх і внутрішніх ісламістів. У нових умовах ІРП змушена шукати шляхи та способи взаємодії з ісламістськими силами, йти на компромісні політичні рішення, вести подвійну гру, відкрито підтримувати США в їхній боротьбі з міжнародним тероризмом і, в той же час, закривати очі на існування баз терористів на території Пакистану, щоб не втратити підтримку Заходу і зберегти стабільність в країні.

Результатом підтримки Пакистаном зовнішньополітичної стратегії США стали наступні дії. 23 вересня 2001 р. були зняті американські санкції, надана економічна допомога, відстрочена виплата відсотків за зовнішнім боргом, обіцяний кредит в 1 млрд. дол. Таку ж позицію зайняли й інші «спонсори» Пакистану - Японія, Німеччина, Великобританія, Франція та ін. Японія, наприклад, оголосила про намір реструктурувати пакистанський борг - 3,2 млрд. дол., а потім про виділення 1 млрд. дол. на реалізацію проектів у соціальній сфері. Світовий банк ухвалив рішення про збільшення розмірів щорічної допомоги Пакистану на 300 млн. дол. На розвиток сільського господарства позику в 550 млн. дол. виділив Азіатський банк розвитку [7]. Поява нових інвестиційних коштів дало можливість ІРП відновити переговори щодо здійснення своїх енергетичних проектів з країнами Центральної Азії.

Особливо слід відзначити роль США у подоланні кризи травня - червня 2002 р. у відносинах між Індією і Пакистаном, що загрожував перерости в ядерний конфлікт. У Пакистані серйозно побоювалися, що США відвернуться від Пакистану, як тільки перестануть мати в ньому потребу. Ісламабад отримував тривожні сигнали: американці в серпні 2003 р. зняли свої заперечення на продаж Індії ізраїльської системи раннього виявлення та оповіщення «Фелкон» (АВАКС). Влітку 2005 р. були підписані ряд документів між Індією і США: 28 червня - угода «Нові рамки відносин США та Індії у сфері оборони», а 18 липня - «Спільну заяву про співробітництво в ядерній сфері» [10]. Побоювання в Пакистані викликали і щодо співпраці США з Індією у сфері атомної енергетики. Тим самим індійці отримали величезну перевагу перед пакистанцями.

Пакистанський уряд разом з тим сподівався, що США і надалі будуть чинити тиск на Індію, щоб умовити його вступити в переговори із Пакистаном щодо питання про Кашмір. США зайняли обережну позицію щодо кашмірської проблеми. Вашингтон не хотів втратити тісний контакт з Пакистаном як традиційним союзником і виключно важливим партнером в незавершеній боротьбі з міжнародною терористичною мережею. З іншого боку, США прагнули розвивати і поглиблювати партнерські відносини з Індією, розглядаючи її як протизвагу Китаю в Азії і розраховуючи на взаємовигідні економічні зв'язки [11].

Співпраця з могутнім північним сусідом розширювало для Пакистану можливості маневрування в системі складних відносин з США. Велике значення співпраці з Китаєм для зміцнення зовнішньополітичних позицій Пакистану, вирішення його проблем в економічній, військовій та інших сферах збереглося і в умовах активізації пакистано-американських відносин на початку ХХ ст., Після десятирічної їх стагнації в 1990-і роки. Пакистан підтримує позицію Китаю відносно територіальних і прикордонних проблем. Так, відкинувши формулу «двох Китаїв», свого часу введена в міжнародну практику західними політиками, пакистанський уряд розглядає Тайвань як невід'ємну частину території КНР, аналогічну позицію Пакистан завжди займав і в питанні Тибету.

У свою чергу, Китай був зацікавлений у підтримці з боку такого значного азіатського гравця як Пакистан. При цьому враховувалися його дружні стосунки з більшістю країн Західної Азії, де КНР має економічні та політичні інтереси, активна діяльність і зростання впливу Пакистану в ОІК. І найголовніше полягало в тому, що співпраця з Пакистаном розширювало можливості впливу Китаю на геополітичну ситуацію в Південній Азії, що було важливим для китайської сторони навіть в умовах нормалізації відносин з Індією [12].

США надавали і серйозний тиск на взаємини Пакистану та Ірану, прагнучи, з одного боку, до посилення ізоляції ІРІ, включену до числа «країн-ізгоїв», з іншого, - намагаючись забезпечити інтереси американських компаній, які могли б увійти до консорціуму з будівництва Трансафганського газопроводу та брати участь у транспортуванні енергоресурсів з центральноазіатських країн. Так у грудні 2005 р. було оголошено рішення про будівництво нафтопроводу з Ірану в Індію через ІРІ, однак 6 січня 2006 р. Держдепартамент США виступив з різкою критикою цього проекту [13]. У підсумку реалізація проекту була відкладена на невизначений час.

В ході візиту президента США Дж.Буша до Пакистану на початку березня 2006 р. П.Мушарраф дав зрозуміти, що Пакистан має намір підтримати проект США «Велика Південна Азія», позиціонував свою країну як американського союзника в реалізації планів зі створення інфраструктури комунікацій та енергетичних коридорів, що проходять через територію Афганістану і зв'язують таким чином Південну і Центральну Азію. На офіційному обіді з президентом США 4 березня 2006 р. П.Мушарраф заявив: «... Стратегічно розташований на перехресті Південної Азії, Центральної Азії та Східної Азії Пакистан має потенціал стати центром економічної активності і каталізатором прогресу своїх сусідів. Ми маємо намір виконати цю призначену нам роль і виконати плани з розвитку інфраструктури, комунікацій та енергетичних коридорів. Стратегічне партнерство, підтвержене сьогодні, сприяє нашому успіху в реалізації наших спільних прагнень до миру і розвитку в цьому критично важливому регіоні світу» [14].

Американські оцінки ситуації в Пакистані відбивалися, наприклад, в доповіді директора Національної розвідки Дж.Негропонтте, опубліковану 11 січня 2007 р.: Пакистан залишається основним партнером в антитерористичній боротьбі, але в той же час він залишається і одним з найбільших джерел екстремізму. У доповіді було зазначено, що силові дії не вирішать проблеми, а навпаки будуть провокувати пуштунські племена, які в основному підтримували талібів, а також сприяти зростанню опозиції серед ісламських партій. Однак візит Дж.Негропонтте в Ісламабад 17 листопада 2007 р. підтвердив, що США продовжують підтримувати режим П.Мушаррафа, «під керівництвом якого Пакистан домогся значного прогресу», і розглядати його основним союзником у боротьбі проти тероризму та екстремізму, сприяти чому повинен був «демократичний політичний процес» [15]. Виходячи з цього, США не відмовлялися від співпраці з діючим урядом Пакистану

і мали намір продовжувати чинити на нього дипломатичний тиск, щоб виключити радикальні зміни, які могли послабити вплив США.

Характеризуючи цілі американської політики на пакистанському напрямку, можна виділити ряд важливих для США напрямів: спільна боротьба з тероризмом; ядерна програма, необхідність припинення ядерної гонки з Індією; обмеження контактів з Північною Кореєю; здійснення демократизації таким чином, щоб не порушити стабільність нинішнього режиму; усунення ворожості між Пакистаном та Індією, щоб зберегти можливість розвитку відносин з Делі; перетворення Пакистану в помірну мусульманську державу, яка могла б стати моделлю для інших країн ісламського світу; зменшення ризику трансформації Пакистану в «країну-ізгоя» внаслідок приходу до влади екстремістсько-терористичних елементів [16]. Американська адміністрація, розуміючи і враховуючи роль, яку грав Пакистан в антитерористичній кампанії, разом з тим продовжувала проводити досить жорсткий курс щодо пакистанської ядерно-ракетної програми, співпраці Пакистану з КНДР та Іраном в ядерній сфері, а також посилювала тиск на пакистанське керівництво в питанні боротьби з тероризмом. У якості шляхів досягнення цих цілей робиться акцент на позитивну кореляцію між американською допомогою та кроками пакистанського керівництва, які повинні принести реальні плоди в галузі економіки та освіти, в боротьбі з корупцією і в політичній сфері.

В політиці Пакистану можна виділити фактори, що сприяють пакистано-американському зближенню: прагнення П.Мушаррафа зміцнити свою політичну владу, отримати допомогу США в економічному розвитку, забезпечити інтереси безпеки країни, нейтралізувати антипакистанський елемент в індо-американській та індо-ізраїльській стратегічній співпраці. Пакистан, висловлює зацікавленість у зміцненні відносин з Вашингтоном, але при цьому розуміє тимчасовість та недовговічність тісної співпраці з США.

Відносинам Пакистану зі Сполученими Штатами як і раніше не вистачає нової спільної мети. До того ж, на них впливають спроби США налагодити більш тісні зв'язки з Індією в умовах збереження на субконтиненті ситуації, в якій зміцнення безпеки однієї держави фактично веде до ослаблення безпеки іншої. Старі суперечності між двома країнами знову виходять на перший план. Розуміючи нестійкість свого становища, Пакистан прагнув до диверсифікації своїх зовнішніх зв'язків і зміцненню відносин з країнами мусульманського світу; Китаєм, який був стратегічним партнером Пакистану; з Росією, про що свідчив візит президента Пакистану П.Мушаррафа в Москву у лютому 2003 р. Пакистан також взяв курс на розширення співробітництва з країнами Південно-Східної Азії, в тому числі і в рамках Регіонального Форуму АСЕАН.

Список використаних джерел

1. Ядерное нераспространение / под. ред. Орлова В. А. – М.: ПИР-Центр политических исследований, 2002. – Т. 1. – 528 с.
2. Kux D. The United States and Pakistan, 1947–2000 / D. Kux. – Washington, 2001. – 470 p.
3. Khan S. A. The realist/constructivist paradigm: US foreign policy towards Pakistan and India [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.issi.org.pk/publication-files/9220205_17987.pdf.
4. Экономика Индии [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%EA%E0%ED%E8%EA%E0_%C8%ED%E4%E8.
5. Россия и Индия в современном мире. – М., 1995. – С. 43.
6. Котов Л. Соперничество Пакистана и Индии за влияние в Афганистане / Л. Котов // Компас. – 1995. – № 71. – С. 21.

7. Дерябина А. З. Пакистано-американские отношения на современном этапе (1990 - 2004 годы) / А. З. Дерябина // Современный исламский восток и страны запада. – М.: ИИИиБВ, 2004. – 204 с.
8. Москаленко В. Н. Пакистан и Индия: две страны, один конфликт / В. Н. Москаленко // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 1. – С. 47 – 51.
9. Сергеев В. В. О политике Пакистана в Афганистане до и после 11 сентября 2001 г / В. В. Сергеев // Востоковедный сборник. – М., 2006. – № 7. – С. 79 – 84.
10. India – USA Joint Statement [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.dae.gov.in./jtstmt.htm>.
11. Неудача в АфПаке: В чем ошиблись США? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newworld.blox.ua/2011/07/Neudacha-v-AfPake-V-chem-oshiblis-SShAThe.html>.
12. Шум І. Китайсько-пакистанський тактичний союз як чинник регіонального стримування Індії / І. Шум // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2008. – Вип. 74. – С. 52 – 53.
13. Тереенков К. Отношения Индии и Пакистана со странами залива / К. Тереенков // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 11. – С. 32 – 36.
14. Bush, Pakistan's Musharraf Outline Bright Future for Alliance [Electronic resource]. - Access mode: <http://usinfo.state.gov/sa/Archive/2006/Mar/04-804574.html>.
15. Гринів Д. Політика США в Південній Азії: стратегічний провал? / Д. Гринів // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2008. – Вип. 73. – С. 180 – 184.
16. US policy toward Pakistan. – Wash., 2007. – 54 p. [Electronic resource]. - Access mode: <http://foreignaffairs.house.gov/110/34239.pdf>.